

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

УДК 930.22 “1919/1922”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ua

ІНОЗЕМНІ КОНСУЛИ В УСРР (1919–1922 рр.)

У статті висвітлено основні форми та проблеми діяльності іноземних консулів у Києві та «радянській столиці» Харкові впродовж лютого 1919 р. — грудня 1922 р. Досліджено основні форми і методи діяльності іноземних консульств в Українській СРР, виявлено особливості їх функціонування, з'ясовано особовий склад консульських установ і роль їх керівників у започаткуванні консульських зносин із УСРР та вплив на формування її міжнародних зв'язків. Охарактеризовано особи іноземних консулів (В. Дубинського, М. Дж. Мір-Тагієва, К. Цагарелі, Біт Шумуна та ін.), які репрезентували в радянській Україні Азербайджан, Вірменію, Грузію, Персію та інші країни. На підставі архівної інформації досліджено особливості взаємодії Народного комісаріату закордонних справ УСРР з іноземними представництвами та дії Головного політичного управління УСРР щодо реєстрації іноземних громадян. Розглянуто нормативні акти щодо становища іноземних підданих в Українській СРР та висвітлено роль іноземних консулів у забезпеченні контактів підданих їхніх держав із радянськими органами. Доведено, що іноземні консули в УСРР ставали жертвами репресивних органів.

Ключові слова: іноземні консули, консульська служба Української РСР.

Iryna Matiash

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ua

FOREIGN CONSULS IN THE UKRAINIAN SSR (1919–1922)

The article describes the basic forms and problems of foreign consuls' activities in Kyiv and «Soviet capital» Kharkiv in February 1919 — December 1922. We surveyed historiography (works by Hisem O.V., Kiladze S., Kupchych O.V., Danylenko O.V., Natreba Y.B., Sokyrskya V.V. etc.) and a wide range of sources concerning activities of foreign missions in Ukraine. The main forms and methods of foreign consulates' activities in the Ukrainian SSR were surveyed, peculiarities of their functioning were outlined, personnel of the consular institutions and a role of their management in formation of consular relations with the Ukrainian SSR and an influence on building its foreign relations were determined. We characterized the personalities of the foreign consuls who represented Azerbaijan, Armenia, Georgia, Persia and other countries in Soviet Ukraine (Dubynskyi V., Mir-Tagiev J., Tsahareli K., Shumun Bit etc.). Indicated on the nationalization of foreign consulates' buildings by the Soviet authorities. Nature of the activities of Chinese mission, mission of Assyrian National Delegation in the RSFSR and «a Brazilian consul earl Alberto Pirro» was also highlighted. On the basis of archival information we investigated features of the interaction of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR to the foreign missions and actions of the USSR General Political Governance concerning registration of foreigners. It has been shown that the foreign missions used the services of the Bureau for Foreign Missions Services concerning providing people with food provision and dwelling. We found differences in the organization of the consular corps in the era of the Ukrainian State and the Ukrainian People's Republic and the Soviet regime. Regulations on the status of foreign nationals in the Ukrainian SSR were considered, and the role of the foreign consuls in ensuring contacts of the citizens of their states with the Soviet authorities was highlighted. It was proved that foreign consuls in the Ukrainian SSR were victims of repressive bodies.

Keywords: *foreign consuls, the consular service of the Ukrainian SSR.*

В історії консульської служби України період між 1917 р. і 1923 рр. складає надзвичайно важливий етап, який можна назвати часом її формування як державного інституту. Його особливість полягає в практично «паралельному» започаткуванні діяльності консульських установ, призначених репрезентувати у світі незалежну Україну та Україну радянську. Точкою відліку в історії консульської служби незалежної України слід вважати грудень 1917 р., коли в консульському відділі Секретарства справ міжнародних на чолі з О.Я. Шульгіним було розроблено перший проект нормативного акта з вимогами до організації консульської

установи. З реорганізацією 22 грудня 1917 р. відомства в зовнішньополітичне нормотворча робота продовжилася в Генеральному секретарстві справ міжнародних, а від січня 1918 р. — в Народному міністерстві закордонних справ УНР. На початку 1920 р. практичні кроки до розбудови консульської служби на принципово інших ідеологічних засадах, але в схожих формах, почала робити Українська СРР, що мала своїм провідником недавнього керівника російської делегації на мирних переговорах у Києві Х.Г. Раковського. Народний комісаріат закордонних справ УСРР від січня 1920 р. розташовувався в Харкові. Діяльність НКЗС УСРР та його органів постійно перебувала під контролем органів державної безпеки (Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління при НКВС).

На спеціальні підрозділи зовнішньополітичного відомства покладалася взаємодія з іноземними представництвами, які перебували на території України упродовж 1917–1922 рр. Їхній статус і повноваження, цілі діяльності та функції, а також форми взаємодії з місцевою владою за доби УНР, Української Держави та Української СРР, помітно відрізнялися. Основними містами роботи іноземних консулів упродовж цих років стали Київ (столиця УНР і Української Держави), Харків (столиця Української СРР), іноземні консульські установи діяли також у Одесі (портове місто, через яке проходили найбільші потоки евакуації, реєвакуації та виїзду переміщених осіб на батьківщину) та Миколаєві (портовому місті, в якому традиційно зосереджувався інтерес іноземних держав, пов'язаний із торговим мореплаванням і транспортуванням хліба, руди), який входив до Одеського консульського округу.

Права та обов'язки іноземців у радянській Україні регулював відповідний декрет робітничо-селянського уряду від 13 лютого 1919 р. Однак ці права систематично порушувалися, майно іноземців реквізували, виселяли з квартир, арештовували без пред'явлення звинувачень. Вивчення діяльності іноземних представництв у Києві та Харкові в перші роки радянської влади дає важливий матеріал для порівняльного аналізу діяльності консульської служби Української Держави і УНР та Української СРР, з'ясування російського впливу на формування правових і практичних засад функціонування радянської консульської служби в УСРР, дослідження функцій і завдань та персонального складу іноземних представництв у радянській Україні.

Питання діяльності дипломатичної служби УСРР окресленого періоду досліджують сучасні науковці (О.В. Гісем¹, О.Р. Купчик², О.В. Даниленко³, Ю.Б. Нетреба⁴, В.В. Сокирська⁵, І.Ю. Стрельникова⁶), у тому числі звертаючи увагу на питання організації консульських зносин УСРР із іншими країнами. Зокрема О.Р. Купчик висвітлює консульські функції

уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР та підпорядкованих йому повірених уповноважених НКЗС в Одесі та Києві. Праці О.В. Даниленка позначені акцентованою увагою до наукової термінології та персональних аспектів дипломатичної служби, В.В. Сокирська зробила спробу узагальнити відомості про склад і зміст архівних фондів українських і російських архівів, де зберігаються документи з досліджуваної нею тематики⁷. Водночас в інтерпретаціях подій дипломатичної історії 1921–1923 рр. В.В. Сокирською, зокрема щодо успіхів «молодої радянської дипломатії» у зв'язку з підписанням Ю.М. Коцюбинським перших міжнародних угод УСРР чи засудження позиції Чехословацького уряду, який «припускав можливість одночасного функціонування в Чехословаччині дипломатичної місії УНР»⁸, відчутний вплив радянської історіографії, що свідчить про недостатній рівень осмислення автором принципів зовнішньої політики УСРР. Діяльність польського дипломатичного представництва у Харкові висвітлено в ґрунтовній передмові до збірника «Україна і Польща: документи і матеріали 1920–1939 років» (К.: Дух і літера, 2012), підготовленого Олександром та Наталією Рубльовими. Деяких моментів діяльності іноземних представництв в УСРР торкаються зарубіжні дослідники. Йдеться зокрема про функціонування грузинського консульства в УСРР у публікаціях Симона Кіладзе⁹.

Джерела до дослідження діяльності іноземних представництв у радянській Україні в 1919–1922 р. відклалися у фондах українських та зарубіжних архівів. Найважливішу інформацію з цієї теми містять ф. 4 «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків», деякі відомості відклалися у ф. 261 «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Фонд 97 «Агентство уповноваженого НКЗС УСРР на Україні, м. Київ» передано з ЦДАВО України до Державного архіву Київської області як «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі» (ф. 4205). В ньому відклалися накази, листування, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з України, матеріали про створення іноземних представництв, про роботу Інституту зовнішніх зносин у Києві. Фонд «Управління уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі» зберігається в Державному архіві Одеської області (ф. 65). Там збереглося листування з іноземними консульствами, звіти, заяви громадян, запити щодо використання суден для перевезення біженців тощо. Для розуміння особливості діяльності радянських установ із консульськими функціями важливими є документи ЦДАГО України, сконцентровані у ф. 1 «Центральний Комітет

Компартії України» й частково опубліковані в збірниках документів. Джерела до дослідження долі репресованих представників дипломатичної та консульської служби відклалися також у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Важливим завданням щодо забезпечення репрезентативності джерельної бази історії української дипломатії є виявлення таких документів у зарубіжних архівах.

Мета цієї статті полягає у висвітленні функцій та основних напрямів діяльності іноземних консульських представництв в Українській СРР, особливостей їх функціонування, способів і форм взаємодії з українським зовнішньополітичним відомством, з'ясуванні особового складу консульських установ.

Перші контакти іноземних представництв, що перебували в УНР, із зовнішньополітичним відомством радянської України пов'язані зі вступом у Київ на початку лютого 1919 р. більшовиків. Фінський дипломатичний представник проф. Герман Гумерус залишив захоплене місто¹⁰. Деякі «старі» іноземні консули зробили спробу встановити відносини з новою владою. Деяких арештували. У всіх були вилучені архіви, гроші, коштовності. Домінантною стала проблема військової повинності, відбувати яку нова влада вирішила змусити й іноземців. Після численних звернень та за взірцем російських рішень 13 лютого 1919 р. робітничо-селянський уряд УСРР ухвалив декрет «Про права та обов'язки іноземців», у якому визначався правовий статус іноземних підданих, декларувалося звільнення таких осіб від військової служби та демобілізація раніше мобілізованих.

«Старі» представники консульського корпусу на початку травня 1919 р., після аудієнції консула Італії у голови Раднаркому УСРР, вирішили залишити Київ. Однак без новостворених, але вже всевладних НКВС та НКЗС, що діяли під чітким контролем Москви, виїхати з міста, де вони провели значну частину свого життя, ніхто не міг. Консули не мали на руках паспортів, не могли отримати в банках кошти, встановлені обмеження на вивезення валюти були по суті грабунком. Запланувавши виїзд на 17 травня 1919 р., вони звернулися до НКЗС УСРР з проханням дати відповідні розпорядження щодо повернення архівів та цінностей; збільшення ліміту дозволеної до вивезення валюти з 100 000 франків до 200 000 франків для консулів і визначення суми, дозволеної до вивозу членами родин та секретарями; сприяння виділенню потяга до Одеси і видання паспортів¹¹. Щоб не змінювати дату від'їзду, просили дати відповідь на звернення до 15 травня. В дорогу готувалися швейцарський, італійський та бельгійський консули, секретар швейцарського консульства з родинами. Відповідь на своє звернення вони отримали вчасно, але часткову. Їм видали паспорти й повернули вилучені предмети, втім лише

«дозволені до вивозу», грошові суми для вивозу збільшили до 150 000 франків, а членам родин дозволили вивозити по 3 000 франків, прохання про потяг залишили «без наслідків»¹². Іншою складовою відповіді було створення Комісії з ліквідації консульських установ.

Залишаючи Київ, консул Швейцарії Гавриїл Енні відбув «дипломатичну» зустріч із «відповідальними співробітниками Головноначотачу т. Крушинським і т. Ковнацьким»¹³, надавши їм дозвіл на зайняття кімнат у своєму приміщенні (тоді вже — колишньому). На поселення в консульських будинках одразу набралось безліч претендентів — «відповідальних», «радянських» та інших організацій, які «гарантували зберегти все майно і навіть передати його згодом за описом»¹⁴. Квартиру консула Норвегії (вул. Хрещатик, буд. 195, кв. № 25) зайняли управитель справами Народного комісаріату продовольства Кантор та його помічник Атаков із родинами. Націоналізовано було й будинок британського консула¹⁵.

Натомість у націоналізованому будинку київського цукропромисловця і мецената Маркуса Зайцева на вулиці Левашовській, 1 продовжувало існування «китайське представництво» (Союз китайських громадян в Україні) на чолі з Чжу Шао-Яном, що діяло тут від осені 1918 р.¹⁶ Більше того, китайський «консул» набрав штат співробітників із представників буржуазних родин, які залишалися в Києві, тим самим рятуючи їх від більшовиків. Так, кореспонденткою і перекладачем у його канцелярії працювала небога Маркуса Зайцева, юрисконсультом — її брат, секретарем — юнак, якого власник поселив перед від'їздом у одній з кімнат для нагляду за будинком. Безпосередньо китайських представників було лише двоє. Натомість кількість співробітників-киян, які шукали прихистку в консульстві, систематично збільшувалася до моменту, коли ситуацією зацікавилася київська Надзвичайна Комісія. Витримавши розмову з «надзвичайниками», консул утім набір співробітників припинив, але отримав гарантії недоторканності для тих, хто залишався працювати.

На тлі бруталного ставлення радянської влади до іноземних консулів показовою була справа так званого «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» «графа» Альберта-Вольдемара Павловича Пірро. У березні 1919 р. при ВУНК розпочав діяльність іноземний відділ для боротьби з контрреволюційною діяльністю «агентів іноземних держав», широкі повноваження, пов'язані з попередженням, виявленням та розкриттям контрреволюційних злочинів (насамперед дій, спрямованих проти більшовицької влади) отримав оперативний відділ ВУНК¹⁷. «Справою Пірро» займався секретний відділ ВУНК з боротьби з контрреволюцією. «Графа» «призначили» «центральною фігурою» контрреволюційної змови проти радянської влади¹⁸. Учасники цієї змови («чорне офіцерство і представники буржуазних кіл») ніби планували захопити всі головні

радянські установи і здійснити в Києві переворот, готували для цього зброю (гвинтівки, кулемети тощо) та передавали шифровані відомості до «англо-французьких місій»¹⁹. Звернення громадян до бразильського консульства були також кваліфіковані як частина змови й спроби прийняти бразильське підданство й порвати з радянською владою. Ухвала Колегії ВУНК про розстріл Пірро та його «посібників» (завідувача складу зброї перших київських інженерних курсів П.П. Альфердова, помічника завідувача навчальної частини Других радянських командних артилерійських курсів І.І. Митрофанова, землевласника Г.М. Трифановського, співробітницю «консула» Р.Л. Поплавську) знайшла широкий розголос, особливо після публікації у газеті політвідділу Особливого корпусу військ ВУНК «Красный меч» (1919, 18 серпня).

Насправді уродженець Ліфляндської губернії, політичний авантюрист і аферист Пірро не мав відношення до консульської служби і був «енкістським» агентом, засланим до Києва з провокаційними завданнями. На честь його приїзду відбулося урочисте прийняття за участю представників консульського корпусу. «Бразильський консул», як згадувала небога М. Зайцева, котра отримала доручення як співробітниця китайського консульства в Києві бути перекладачем для цієї особи під час прийняття, дивував своєю манерою поведінки за столом, потягом до алкоголю і провокаційними розмовами щодо ставлення до більшовиків²⁰. Розраховуючи знайти роботу в бразильському консульстві для свого приятеля, вона попросила про це консула під час розмови. Та після застереження одного з консульських працівників щодо небезпеки встановлення стосунків з «графом» Пірро, вирішила відмовитися від свого наміру.

Наступного дня в місті з'явилися оголошення про те, що консул Пірро має особливі повноваження, а співробітники консульства перебувають під захистом радянської влади. Відтак захисту в консульстві шукало багато людей — «всі вони були арештовані і переважно розстріляні»²¹. Крім того, «консул» «надавав бразильське громадянство» всім бажаним. Нові «бразильські піддані» отримували прохання передати до Бразилії листи з Києва. Незабаром вони потрапляли до підвалів спецслужб, а листи виявлялися «шпигунськими шифровками»²². За такою схемою Пірро знищив і свою секретарку Р.Л. Поплавську. Дізнавшись, що її чоловік перебуває у Франції, він запропонував молодій жінці туди поїхати і доставити туди необхідний шифр. Пірро допоміг їй вибрати дорожню сукню й сам зашив туди шифр. Виходячи з дому, Р.Л. Поплавська вирішила відмовитись від подорожі, але почула у відповідь умовляння довести справу до кінця, а через кілька хвилин її арештували й невдовзі розстріляли²³. «Бразильський консул» і сам неодноразово сидів

за ґратами аж до 1936 р., а 1925 р. у Ризькій центральній в'язниці написав мемуари «Я раскаиваюсь и проклиная»²⁴. Тобто, історія з розстрілом «бразильського консула» в Києві була успішно більшовицькою провокацією, спрямованою на знищення незадоволених радянською владою киян.

Із великою недовірою радянська влада ставилася також до колишніх консулів і активно фабрикувала щодо них кримінальні справи з відповідними наслідками. 16 квітня 1919 р. за постановою радянського уряду України було вислано з Києва данського консула Германа Гуревича. Звинувачення в агітації та інсинуаціях проти радянської влади висунуто перському консулові в Києві Ісаакію Вітенбергу. Він залишив Київ під час відступу Добровольчої армії, деякий час жив у Одесі. Отримавши дозвіл від більшовицьких керівників повернутися в Київ²⁵, він невдовзі був заарештований Особливим відділом XII армії. Для розслідування справи його відправлено до Москви, а в листопаді 1920 р. — розстріляно з відома надзвичайної перської місії²⁶. У цей час перське консульство в Києві продовжило діяльність, але вже за керівництва нещодавнього секретаря Комісаріату Азербайджану в Українській Республіці Мір Джалала Мір-Тагієва (Міртагієва).

Основним місцем роботи іноземних консулів від січня 1920 р. стала нова радянська столиця — Харків. Інтереси грузинської колонії там представляв призначений Головою Місії Грузинської Демократичної Республіки в Україні Віктором Тевзаєю в березні 1919 р. Костянтин Цагарелі, який виконував консульські обов'язки в ранзі віце-консула²⁷.

У лютому 1920 р. Київ телеграфом звітувався перед Харковом, що в місті «сконструювався консульський колектив» на чолі з перським віце-консулом, якому надано повноваження консула і права захисту громадян створеного 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців. Повноваження консула отримали вірменський та чехословацький представники. Останній — з обов'язком захисту австрійських і угорських громадян. Швейцарський отримав право представляти швейцарське консульство, дансько-норвезький — керувати справами консульства, шведський — вести справи консульства, німецький — захищати інтереси німецьких громадян до приїзду офіційного представника²⁸. Консульські функції щодо грецьких підданих тимчасово перебрала на себе грецька президія.

У травні 1921 р. до Києва прибули нові іноземні місії, переважно з питань репатріації відповідно до Ризької угоди. Для їх розташування Уповноважений НКЗС у Києві Лев Савельєв погодив із харківським керівництвом питання про виселення мешканців із квартир у будинках № 21 (де раніше розташовувалося британське консульство) та № 24 (де розташовувалося айстро-угорське консульство) по вулиці Пушкінській²⁹.

Всі іноземні представники, окрім грецького представництва, отримали від ревкому охоронні свідоцтва³⁰. До кінця 1922 р. у Києві не залишилося жодного іноземного консульства. Останнім припинило діяльність Перське генеральне консульство, розташоване в будинку № 50 по вулиці Фундуклеївській³¹. Китайський представник Лі Зун Син, який змінив на посаді Чжу Шао Яна в 1920 р., залишався в будинку на Левашовській, і до початку вересня 1922 року, намагаючись зберегти за собою права на будинок та майно М.Зайцева, хоч у липні 1922 р. будинок було націоналізовано і передано в оренду Управлінню Уповноваженого НКЗС УСРР.

Перський генеральний консул М.Дж. Мір-Тагієв «зіпсував» відносини з радянською владою через самочинне розширення своїх повноважень. Він створив у консульстві турецький відділ і видавав документи турецьким підданам. Отримання офіційних посвідчень особи іноземними громадянами мало особливу актуальність у зв'язку з оголошеною Губвиконкомом реєстрацією. Однак Уповноважений НКЗС УСРР у Києві В.Д. Торговець, призначений на посаду в середині лютого 1922 р., відмовився візувати видані Мір-Тагієвим паспорти через сумнів у наявності у консула повноважень щодо їх видавання підданам Туреччини. Відповідно до надісланого з Харкова на запит уповноваженого розпорядження перському генеральному консулові було відмовлено в праві видавати національні паспорти не лише турецьким, але й перським підданам з огляду на відсутність будь-яких договірних відносин між урядом радянської України та Персії³².

На початку 1922 р. у Києві сформувалося Управління в Україні Представництва Ассирійської Народної Делегації в РСФРР із консульськими функціями. Штат управління складала три особи: керівник Біт Шумун і два співробітники. Установа розташувалася в будинку № 5 на Миколаївській вулиці³³. Ініціатива створення представництва належала громадськості — «біженської маси», «почти целиком не имеющей какой-либо профессии не зная Русского языка не может найти такой труд, который бы оплачивался удовлетворительно чтобы она могла содержать свои многочисленные семьи оставшиеся после убийства их ближайших родственников»³⁴. Ассирійських громадян на території радянської України налічувалося близько 20 тисяч. Із метою пошуків матеріальної допомоги для організації «евакуації» ассирійських біженців на батьківщину на зібрані цією «масою» кошти була відряджена делегація до Москви з повноваженнями представляти інтереси громади. Делегація звернулася до народного комісара закордонних справ РСФРР Г.В. Чичеріна з проханням взяти на себе посередництво в переговорах з перським урядом щодо умов повернення ассирійських біженців. Отримавши у відповідь запевнення довести переговори з Персією «до кінця», делегати повернулися до Києва.

Про факт заснування управління та його місію — захист ассирійських біженців і видавання їм видів на проживання — Біт Шумун повідомив Перське генеральне консульство 3 лютого 1922 р.³⁵

Не маючи коштів на утримання установи з невизначеним статусом у невизначених умовах, Біт Шумун «з надією на комуністичну гуманність» висунув через посередництво Управління Уповноваженого НКЗС у Києві низку вимог до більшовицького уряду республіки. Вони стосувалися виділення кредиту на утримання Управління та продовольчих пайків для його співробітників, звільнення управління від виплати комунальних платежів, надання керівникові управління безоплатного проїзду в міському транспорті, продовження терміну дії заміників паспортів, які він видавав, до шести місяців³⁶.

Ці вимоги, як і сам факт існування управління, обурили перського консула Мір-Тагієва, котрий вважав діяльність ассирійського представництва зазіханням на його повноваження. На його думку, складалася «ненормальная двойственность», тим більше, що «народні делегації» не мали права видавати національні паспорти або інші посвідчення особи іноземних підданих. Він так само звернувся з листом до Уповноваженого НКЗС у Києві Віктора Торговця з вимогою надати копію повноважень ассирійського представника, де було б визначено його права і функції³⁷. Під час особистого візиту до В. Торговця консул порівняв діяльність ассирійського представництва щодо сумнівності його офіційного статусу з «петлюрівськими організаціями», вимагав повернення виданих Біт Шумуном паспортів та роз'яснення позиції НКЗС щодо його діяльності. Уповноважений НКЗС у Києві роз'яснив перському консулу, що УСРР не має жодних зобов'язань перед Персією і може дозволити існування очолюваного Біт Шумуном Аснардепу, подібно до існування не наділеного офіційними повноваженнями перського консула в Харкові³⁸.

НКЗС УСРР так само вирішило питання на користь обраного громадськістю ассирійського представника, надавши йому повноваження на видання паспортів із терміном дії до 6 місяців. клопотання щодо матеріальної допомоги натомість було відхилено з рекомендацією звернутися щодо субсидії на покриття витрат за проїзд у залізничному транспорті в сумі 38 р. 04 коп. до ЦК КП(б)У³⁹.

Невдовзі М.Дж. Мір-Тагієв очолив торговельну контору Уповноваженого представництва Азербайджанської СРР при уряді РСФРР. Однак він свідомо чи несвідомо постійно робив учинки, які не лише шкодили його авторитету, а й ставили під загрозу його перебування на офіційних посадах у Києві. Про розгул, пиятику й інші «безчинства», в яких брав участь і яким сприяв доктор Мір-Тагієв, написав до Уповноваженого НКЗС у Києві в анонімному листі «відданий радянській владі Григорій» зі

сподіванням, що консула нарешті буде покарано⁴⁰. Віктор Торговець, доповідаючи на запит з Харкова про таке звернення, охарактеризував представництво Азербайджанської СРР в особі Мір-Тагієва як «дивне»⁴¹.

«Перепрофілювалися» за принципом Мір-Тагієва й деякі інші консульські працівники. Зокрема колишній секретар королівського італійського консульства в Києві італійський громадянин Чезаре (Цезар Йосипович) Микос-Урбан очолив у липні 1922 р. Київське бюро Королівської італійської торговельної делегації у Москві. Він мав повноваження щодо захисту і підтримки співвітчизників та підписування документів від мені Київського бюро. Однак візи на в'їзд до Італії на італійських та іноземних паспортах виставляло виключно московське представництво⁴². Київське бюро за керівництва Чезаре Микоса-Урбана розташувалося на вулиці Театральній у буд. № 3, кв. 12.

У Харкові іноземні консули працювали під безпосереднім контролем НКЗС УСРР. У січні 1920 р., після переїзду туди більшовицького уряду, грузинський віце-консул Костянтин Цагарелі отримав від дипломатичного представництва Грузії в Росії право на встановлення ділових стосунків із усіма державними й громадськими установами в Харкові та підвищення статусу до консула Грузинської Демократичної Республіки з дипломатичними повноваженнями. На підставі підписаної дипломатичним представником Грузії у Росії Г. Хунгадзе та керівником справами Ш. Лордкипанідзе⁴³ ноти, консул звернувся з клопотанням щодо надання приміщення (по можливості в центрі міста), включити телефон та відновити електропостачання квартири консула на вул. Дмитрівській, буд. 15 та секретаря консульства на вул. Дмитрівській, буд. 16. Йшлося також про харчові пайки, видачу паспортів кур'єрам, безперешкодне приймання телеграм і службової кореспонденції, друкування в державній друкарні бланків консульства⁴⁴. Штат генконсульства, секретарем у якому був рідний брат генконсула — Григорій Цагарелі, складав 7 осіб, а загальна чисельність, враховуючи членів родин, — 22 особи⁴⁵.

Та його нові повноваження українське радянське зовнішньополітичне відомство зустріло насторожено. Тим більше, що К. Цагарелі не зголосився до Іноземного підвідділу Харківського губвиконкому й не отримав дозволу місцевої радянської влади на печатку⁴⁶. Більшовики в Харкові відверто порушували права грузинських громадян, відправляли їх виконувати трудову повинність у вугільних шахтах, забирали особисті речі, розстріляли петроградського консула Грузії Черкезишвілі⁴⁷.

Підписання 7 травня 1920 р. Грузинською Демократичною Республікою мирного договору з радянською Росією і визнання відповідно до п. 1 цього договору Грузії незалежною державою змінювало статус грузинських громадян в УСРР на іноземців та актуалізувало консульські обо-

в'язки К. Цагарелі в УСРР. Уже через два тижні після підписання договору, ґрунтуючись на вимогах Декрету робітничо-селянського уряду УСРР від 13 лютого 1919 р. і наказу Головного санітарного управління від 21 квітня 1920 р. про звільнення іноземних громадян від військової повинності та звільнення мобілізованих, він порушив перед українською владою питання про термінове доповнення згаданих актів нормою про грузинських громадян⁴⁸. У відповідь консул отримав роз'яснення, що норми декрету від 13 лютого 1919 р. не поширюються на грузинських підданих, оскільки між Україною і Грузією немає договору. А в Росії нові «іноземці»-лікарі звільняються від військової повинності за умови, якщо вони отримали освіту не в Росії⁴⁹. Повністю від військово-санітарної служби звільнялися всі іноземні піддані, які отримали освіту за кордоном. Такими вважалися й іноземці, які прослухали курс в іноземних університетах, а в Росії склали іспити на допуск до медичної практики⁵⁰. Серед представників медперсоналу, які отримали освіту в Росії, звільненню від військової служби підлягали лише піддані Великої Британії, Франції, Італії і Бельгії, згідно з укладеними УСРР та урядами цих держав угодами, за умови, якщо вони виявили бажання повернутися на батьківщину. Піддані держав, з якими уряд РСФРР уклав або збирався укласти угоди, що не поширювалися на УСРР (Грузія, Латвія, Литва, Естонія), підлягали звільненню від військово-санітарної служби лише в тому випадку, якщо вони були мобілізовані не на території УСРР.

НКЗС УСРР розпорядився вважати недійсними офіційні документи, видані грузинським консулом, а його самого — приватною особою⁵¹. Пропозицію грузинській стороні щодо відрядження уповноважених для мирних переговорів українською стороною вже було надіслано. 3 червня секретар НКЗС УСРР особисто роз'яснив К. Цагарелі, що його діяльність, визнана на території РСФРР, може вважатися легітимною в Харкові лише за умови підписання договору про мир і дружбу Грузинської Демократичної Республіки з Українською СРР⁵². 20 червня 1920 р. невизнаний консул писав члену Конституційної асамблеї Грузинської Демократичної Республіки від соціал-демократів Сеїту Девдаріані: «Х. Раковський вирішив самовизначити Україну тільки після того, як було підписано договір із Росією, досі все йшло з Москви і завжди нам кивали на Москву й на Чичерина. 7 травня — дата не лише в житті Грузії, але й Української СРР. Тут Раднарком вирішив не визнавати ні консула, ні грузинських громадян, оскільки немає договору між УСРР і Грузією, а УСРР незалежна у відносинах. А коли поставили питання: а як же визнані перський консул та перські й естонські громадяни, коли немає договору між УСРР і цими країнами? — Там не знали, що відповісти, відповідають: хто Вам сказав, що їх ми визнаємо?... Вони мені самі говорили. Та що тут сперечатися і з

ким сперечатися... Одноманітність політики тут вада, різноманітність перевага. От від цієї переваги тутешньої політики та її керівників і відбулося те, що після факту укладення договору з Росією ми опинилися в гіршому становищі, ніж були до нього»⁵³. К. Цагарелі висловлював прохання щодо донесення до грузинського уряду інформації про скрутне становище співробітників консульства, що проживають у Харкові, крім того, «без усяких прав і права виїзду на батьківщину»⁵⁴.

Допомоги і сприяння у виїзді до Грузії потребувала й грузинська інтелігенція, що мешкала в Харкові (за відомостями консула — один професор, 15 лікарів, три юристи)⁵⁵. Вони раді були залишити радянську Україну «хоч завтра». Намагався знайти підтримку Г. Цагарелі й в особі Григорія Лордкіпанідзе. Вітаючи його з призначенням на посаду в Військовому міністерстві, він констатував, що попри свій статус «напіввигнаного консула», все-таки проводив роботу, не «зайву» для міністерства закордонних справ Грузії. Консульство проіснувало до 17 червня 1920 р., коли його діяльність було припинено до «оформлення відносин» між Україною й Грузією⁵⁶. 20 червня кур'єр доправив у Тифліс детальний звіт про діяльність консульства та становище грузинської колонії у Харкові. Нагального вирішення вимагало зокрема питання демобілізації грузинських громадян та отримання дозволу на виїзд до Грузії. Консул просив сприяння у міністра закордонних справ щодо надання «казенного» транспорту громадянам, які зможуть дістатися Владикавказа, оскільки без державної допомоги вони змушені для оплати переїзду розпродати всі речі⁵⁷. А вже 8 липня К. Цагарелі викликав на допит (спершу як свідка) уповноважений Харківської Губернської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією Гуве.

Крапку в протистоянні було поставлено рішенням Москви. Х. Раковський отримав розпорядження з РСФРР «войти в сношение для выработки соглашений для восстановления между собой нормальных взаимоотношений с общими экономическими интересами»⁵⁸. 31 січня 1921 р. у Москві між РСФРР, УСРР і Грузією було підписано рамковий договір⁵⁹. З українського боку договір підписав повпред УСРР Ю.М. Коцюбинський, з грузинського — повноважний представник Грузії у РСФРР і член парламенту Грузинської Демократичної Республіки Г.Ф. Махарадзе. Акт містив положення про взаємне визнання суверенітету, започаткування дипломатичних і консульських зносин, встановлення принципу найбільшого сприяння в економічних зв'язках, повернення пам'яток мистецтва та архівів. Того самого дня було підписано й угоду про оптацію та вивіз майна⁶⁰.

Відтак 20 лютого 1921 р. К.С. Цагарелі мав аудієнцію у Х.Г. Раковського й отримав повноваження генерального консула в Харкові з правом

користуватися прямим проводом, як у Раднаркомі, так і у центральному телеграфі, для зносин із представниками Грузинської Демократичної Республіки в Одесі, Києві, Москві та грузинським урядом у Тифлісі⁶¹. Його родину (5 осіб), родину секретаря консульства, його брата — Г.С. Цагарелі (3 особи), співробітника консульства М.Р. Клігулашвілі та родину кур'єра С.С. Татарішвілі (2 особи) на початку березня 1921 р. у НКЗС УСРР було поставлено на облік для забезпечення продовольством⁶². Однак підписана угода підлягала ратифікації, якої через захоплення Тифлісу більшовиками 25 лютого 1921 р. не відбулося.

В ніч з 8 на 9 березня до помешкання К.С. Цагарелі як «представника Грузії» завітали непрохані гості з Особливого відділу НК, щоб оголосити йому про домашній арешт. Припис поширювався не лише на консула, але й на його дружину та її батьків, котрі не були громадянами Грузії. За розпорядженням наркома закордонних справ Х. Раковського під час оголошення консулові рішення був присутнім секретар Бюро реєстрації іноземців при НКЗС УСРР А. Б. Стахов. Цей момент та формулювання підстав щодо арешту К. Цагарелі підштовхували його до висновку, що арешт відбувся з відома Х. Раковського і не з причин особистого характеру. Та цього разу йому вдалося вирватися з рук НКВС.

Натомість співробітники Перського генконсульства та члени їхніх родин продовжували користуватися послугами щодо отримання продуктів. Серед постійних клієнтів Бюро з обслуговування іноземців числилися А. Таїров — виконувач обов'язків генконсула (5 членів родини і прислуга), І.Б. Юзбашинський — заступник генконсула (2 особи родини), М.Б. Мамюбеков — секретар (4 особи родини), Салтан Хатум машиністка (2 особи родини), Над Алі Таїров — охоронець (2 особи родини), Ізмаїл Джалал огли — швейцар (2 особи родини), кур'єр Зейнал Акпер огли — всього 18 осіб⁶³. «Дипломатичний пайок» отримували члени чехословацької та литовської місії, секретар австрійського посольства, представник українсько-російської змішаної комісії, економка їдальні, кур'єр, повар, секретар колегії НКЗС УСРР, завідувач прес-бюро, завідувач економічно-правовим відділом⁶⁴.

Захист іноземних громадян у «радянському раю» ставав нагальною необхідністю у зв'язку з наростанням необмеженого втручання «людей у формі», «з повноваженнями і без повноважень», які відбирали майно, виселяли з квартир, арештовували без пред'явлення звинувачень. Додатковий привід для занепокоєння іноземців створила постанова ВУЦВК «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів»⁶⁵ від 18 травня 1920 р., згідно з якою передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян, що проживали в межах УСРР. Виконання постанови покла-

далося на систему установ губебавків. Запроваджувана реєстрація іноземних громадян викликала занепокоєння і обґрунтований страх за своє життя.

Спробу спротиву обов'язковій «реєстровке» зробив харківський перський генконсул В. Дубинський у червні 1920 р. Демонструючи на конкретних прикладах порушення прав перських підданих (секвестрування майна колишнього кондитера Абдула Таїрова, 44 000 рублів у дрібного торговця Мамеда Абасова, 4 000 рублів та білизни у Садика Огли Джафара; арешт без суду і слідства Вагана Халогляна, у якого родина з 7 осіб залишилася без засобів для життя та ін.)⁶⁶, консул просив повернути майно, випустити арештованих і скасувати обов'язкову реєстрацію⁶⁷.

Питання про потребу захисту особистих прав виникло й серед членів харківської колонії турецьких підданих, яка з 1914 р. існувала без спеціального органу правління. Їхнє життя та майно залежало від волі радянських чиновників, які здійснювали так зване «изъятие излишков у буржуазии»⁶⁸. Відправивши в червні 1920 р. до центрального управління надзвичайних комісій УСРР 17 заяв про арешт майна та затримання окремих осіб, турецькі громадяни сподівалися на позитивне вирішення проблеми. Натомість управління надзвичайними комісіями і НКЗС вирішили узгодити практику і розробити перелік предметів, які можна конфіскувати під час кампанії вилучення надлишків у іноземних підданих, «зادля уникнення непорозумінь і претензій з боку іноземних урядів»⁶⁹. Іноземні піддані, які мали достатні документальні докази свого громадянства, визнавалися такими, що не складають виключення в питанні конфіскації майна.

У зв'язку з цими подіями в липні 1920 р. актуалізувалася потреба обрання уповноваженого з консульськими функціями. Порадником перської колонії залишався генеральний консул. Та 3 листопада 1920 р. Володимир Захарович Дубинський раптово помер. Документи діловодства, печатку й архів (5 в'язок) консульства вилучили представники НКЗС УСРР, залишивши кімнату померлого «під особисту охорону дружини Олени Олександрівни Дубинської»⁷⁰. За процедурою все мали повернути новому консулові.

Харківська перська колонія рішенням загального зібрання 7 листопада 1920 р. обрала генеральним консулом свого старосту, уродженця м. Хамадана Абдулу Алі Таїрова та його помічником Мугбільбека Мамедова. Підтвердження повноважень новообрані репрезентанти перської колонії у Харкові мусили отримати в Москві⁷¹. Та тижнем пізніше член персидського донвиконкому К.Зульфуміров провів у харківській мусульманській мечеті зібрання перських підданих, на якому було обрано генеральним консулом харківського округу Вольдемара Депарма, колиш-

нього перського віце-консула в Петрограді, що залишив там про свою діяльність найкращі спогади співвітчизників. Про цю подію, запроTOCOLьовану й засвідчену 231 підписом⁷², та про «незаконність» і «недійсність» кандидатури А. Таїрова була скерована в Московський перський виконавчий комітет телеграма та лист до НКЗС УСРР з вимогою передати печатку і архів консульства В. Депарму. До листа додавалася «переконлива» заява з 93-а підписами⁷³.

Однак Генеральне консульство Персії у Москві надало повноваження А.А.Таїрову «до призначення нового представника перського уряду в м. Харкові» й одночасно дозволило продовжити роботу старости⁷⁴. Новий консул подав заяву до НКЗС УСРР щодо прийняття обов'язків із захисту прав та інтересів перських підданих у Харкові та повернення документів і архіву консульства. 29 листопада 1920 р. перський генконсул у Москві прозвітував своєму безпосередньому керівникові в Надзвичайне перське посольство: «функции харьковского генерального консульства, прерванные после смерти консула Дубинского 6 декабря, вновь восстановлены»⁷⁵. Щоб улагодити напружену ситуацію з частиною громади, яка обрала консулом В. Депарма, А.А. Таїров запропонував його кандидатуру колонії турецьких підданих на посаду їхнього губернського уповноваженого. В. Депарма було обрано, а 4 лютого 1921 р. затверджено губвиконкомом. Конфлікт вичерпався.

Уже 14 лютого 1921 р. почав функціонувати технічний апарат представництва. Насамперед новий уповноважений звернувся до Харківського губвиконкому щодо надання йому права видавати охоронні грамоти на майно та житло турецьких підданих за зразком документів, які видавалися Київським губвиконкомом про звільнення від трудової мобілізації⁷⁶. Харківська міська влада не бачила потреби у видаванні таких грамот, з одного боку, через наявність серед турецьких громадян достатньо спекулянтів, торговців та осіб, що «живуть на нетрудові доходи», а з другого — чесних громадян, які користуються в радянських республіках усіма правами, наданими громадянам цих республік⁷⁷. Позицію Харківського губвиконкому підтвердив НКЗС УСРР, відмовивши в праві видавання охоронних грамот⁷⁸. Невдовзі, 2 квітня, В. Депарма без пояснення причин арештували⁷⁹. Колонія звернулася до НКЗС щодо захисту свого голови та отримала лаконічну відповідь: «Удовлетворить ходатайство не нахожу возможности. С. Ковалев»⁸⁰.

Окрім перського і грузинського консульства, в Харкові розпочали роботу різні іноземні представництва: Управління німецького уповноваженого (уповноважений — Гай Зігфрід); Естонська репатріаційна комісія (голова — Тамман Александр); Чехословацька комісія (голова — Вацлав Бенеш); Литовська комісія (уповноважений — Вітовт Мошин-

ський); Австрійська комісія (повноважний представник для РРФСР і УСРР — Франц Вагер)⁸¹.

Найбільшою за чисельністю дипломатичною установою було Польське посольство (67 співробітників) з консульським відділом (генеральний консул Францішек Харват, віце-консул Міхаїл Свірський)⁸². Прибуття польської місії до Харкова було пов'язане з особливими труднощами. Щоб забезпечити прибуття потягу від нападу повстанців, більшовики пустили попереду і позаду потягу броньовики⁸³. Не менш знаковою виявилася й перша аудієнція радника польського посольства у Х. Раковського. Виголошення заяви планувалося українською мовою, що зобов'язало б «українського» міністра згідно з вимогами дипломатичного етикету відповісти також українською, якою він не володів. Відтак польському дипломатові було запропоновано говорити «общепонятной» російською мовою. Ця «дрібниця» дала підстави співробітникам польського посольства зробити висновок про те, що «самостійність совітської України являється повною фікцією»⁸⁴. Твереза оцінка й розуміння ситуації не завадило початку роботи польського представництва в радянській столиці України. Польські газети повідомили про дружній і доброзичливий характер бесіди керівника представництва Ф. Пуласького з Х. Раковським та окреслення під час зустрічі позитивних перспектив розвитку двосторонніх відносин⁸⁵. Водночас у першому звіті, надісланому до МЗС Польщі, посол повідомляв про те, що розраховувати «на жодну самостійність зовнішньої політики України, бодай часткову незалежність від Москви» не можна, а Харків є «провінційним представництвом тамтешньої метрополії»⁸⁶.

У червні–липні 1921 р. російський радянський уряд, а за ним — і український ухвалили низку постанов, які врегульовували зносини між урядовими органами та іноземними представництвами. Виключне посередництво в таких зносинах надавалося НКЗС УСРР⁸⁷. Усі офіційні документи та акти набували легітимності лише за умови засвідчення представником НКЗС УСРР підпису іноземного представника, якщо ці документи було створено в УСРР, та відповідним закордонним представником УСРР, якщо такі документи виходили від іноземних держав і громадських об'єднань поза межами УСРР⁸⁸.

Від 29 липня 1921 р. іноземні консульські установи мали організувати свою діяльність відповідно до затвердженого РНК «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР»⁸⁹. Консульськими представниками вважалися особи, скеровані своїми державами для представництва при уряді УСРР у ранзі генеральних консулів, віце-консулів та консульських агентів, що отримали екзекватуру від уряду УСРР в особі НКЗС УСРР. Положення

закріплювало за консульськими представниками дипломатичний імунітет і звільнення від державних і місцевих особистих і натуральних податків, декларувало заборону доступу до консульського архіву і листування консула без його згоди, дозволяло вивішувати над входом до установи консульський щит з гербом країни та відповідним написом і встановлювати національний прапор.

Спеціально розробленими на розвиток цього положення правилами визначалося, що консули повинні працювати в тому місті, куди вони призначені. Про прибуття консула НКВС мало невідкладно повідомляти відповідний відділ⁹⁰. Після затвердження повноважень консула йому видавалося посвідчення з фотографією, в якому вказувалося місце перебування (консульський пункт) і округ, у межах якого будуть здійснюватися консульські функції. Завдання консула окреслювалися як захист інтересів окремих громадян країни, яку він представляє. Наголошувалося, що до обов'язків консула не належить захист державних інтересів та дипломатичне представництво. Без дозволу НКЗС консули не мали права призначати своїх представників або відкривати свої відділення і зобов'язувалися контактувати з місцевими органами влади виключно через уповноваженого НКЗС або іноземний підвідділ губвиконкому, якщо в консульському пункті немає уповноваженого НКЗС. Із питань реалізації укладених торговельних угод консул мав право контактувати з місцевими уповноваженими Наркомату зовнішньої торгівлі в консульському пункті або в межах консульського округу. У разі порушення цієї умови, НКЗС мало залишати звернення іноземного консульства без відповіді і спрямовувати його до НКВС. Консули не мали права посилати шифровані телеграми, дипломатичних кур'єрів і секретні пакети. В разі хвороби або смерті консула його обов'язки доручалися іншій особі з дозволу НКЗС через посередництво НКВС та іноземного підвідділу губвиконкому. Недоторканність консулів та їхнього майна визначалася із застереженням щодо відсутності обґрунтованих підозр у протиправних діях, що давало підстави для ігнорування в разі потреби норми про заборону на ревізію, конфіскацію майна чи арешт консула. Тим самим за діяльністю іноземних консулів на території радянської України офіційно закріплювався потрійний контроль: іноземний підвідділ губвиконкому, НКВС і НКЗС. Додатковий тотальний «нагляд» здійснювали органи держбезпеки.

Чи не єдиною офіційною «пільгою» для іноземних представників (у тому числі консулів), які відповідно до своїх службових обов'язків користувалися екстериторіальністю, був дозвіл на користування вогнепальною зброєю «без установлень на сей предмет у нас разрешений»⁹¹. Співробітники, які не мали права екстериторіальності, отримували дозвіл на вогнепальну зброю індивідуально і лише за умови взаємності: якщо

такий дозвіл видавався співробітникам українських представництв відповідних категорій⁹².

Узагальнені вимоги до порядку організації взаємодії українських державних органів та іноземних представників унормовував Декрет РНК УСРР «Про порядок зносин із іноземними представниками» від 17 жовтня 1921 р.⁹³ Ключова вимога полягала в здійсненні всіх зносин між державними органами та іноземними представниками через посередництво НКЗС УСРР. При цьому для консульських представників визначалася можливість безпосередніх зносин із урядовими органами УСРР. Передбачалася обов'язковість засвідчення підписів іноземних представників, що прибували в УСРР, на офіційних документах відповідною візою НКЗС УСРР і за кордоном — відповідних представників НКЗС УСРР.

7 жовтня 1922 р. ГПУ УСРР запровадило правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР. Відтоді керівники та співробітники представництв мали отримувати в НКЗС особливі посвідчення з виокремленням категорій: а) дипломатичні картки (для дипломатичних представників); б) посвідчення консульських представників; в) посвідчення службовців представництв. Відомості про видані посвідчення вносилися до спеціального реєстру, в якому фіксувалися номер посвідчення, прізвище, ім'я та по батькові службовця, назва держави, яку він представляє, ранг, місце проживання і територія, на яку поширюється його компетенція, документ, на підставі якого видано посвідчення. У посвідченнях 1-ої і 2-ої категорій дипломатичних і консульських представників містилися витяги з відповідних декретів про їхні права і пільги. Право на внесення до посвідчення запису про те, що його власник не підлягає особистому затриманню без відома НКЗС УСРР, залишалося й за торговельними та іншими іноземними представниками, які не користувалися дипломатичним чи консульським імунітетом. Такий запис робився за рішенням НКЗС УСРР. У разі вибуття іноземного представника, він був зобов'язаний повернути посвідчення, про що робилася спеціальна позначка. На перше число кожного місяця витяг із реєстру виданих посвідчень скеровувався до ГПУ⁹⁴.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що з приходом до влади більшовиків принципи взаємодії їх зовнішньополітичного відомства — Народного комісаріату закордонних справ УСРР, очолюваного Х.Г. Раковським, із іноземними консулами кардинально змінилися. Питання, пов'язані зі взаємодією з іноземними представництвами, в структурі НКЗС УСРР поклалися на економічно-правовий відділ.

Статусні імунітети «старих» консулів у очах нової влади не мали значення. Консулів арештовували, вилучали їх архіви, гроші, коштовності, конфіскували житло. Із метою з'ясування настроїв населення нова влада почала використовувати для розвідувальної роботи консульські посади.

Консульські зносини з новою владою встановила Грузинська Демократична Республіка (консул К.С. Цагарелі), розстріляного перського консула заступив колишній секретар Комісаріату Азербайджану в УНР, діяльність якого більшовики припинили, М. Мір-Тагієв (Міртагієв). Спробу отримати консульські повноваження та фінансування здійснювало Представництво Ассирійської Народної Делегації (Аснардеп, керівник — Біт Шумун).

Умови діяльності іноземних представництв у радянській столиці України характеризувалися обмеженою самостійністю та постійним наглядом із боку силового відомства. Тим самим здійснення консульських функцій щодо захисту прав підданих держав, які вони репрезентували, практично унеможлиблювалося. Забезпечення встановленої нормами міжнародного права консульського імунітету на практиці не виконувалося. Для обслуговування іноземців при НКЗС було створено бюро зі статусом державного органу для вирішення питань побутового, господарського та матеріально-технічного забезпечення іноземних представництв (Бюробін). З огляду на профіль роботи Бюробін поступово перейшов під контроль ДПУ.

Щодо взаємодії іноземних представництв та радянського зовнішньополітичного відомства було затверджено низку нормативних актів: «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР» (липень 1921 р.), «Правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР» (жовтень 1922 р.). Нормативно-правова база щодо статусу іноземців на території УСРР систематично коригувалася в сторону ускладнення процедур. До 1923 р. більшість консульських представництв іноземних держав припинили свою діяльність у Харкові.

Подальше обмеження прав іноземних місій запровадила колегія НКЗС СРСР на засіданні 20 липня 1923 р., після остаточного згортання зовнішньополітичної діяльності УСРР, що увійшла до складу СРСР. Видавання віз на виїзд іноземцям, дипломатичних та службових паспортів, а також нагляд за дотриманням законодавства українського уряду в галузі прав і обов'язків іноземців та виконання договорів із іноземними державами відносилось до компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР. Надалі відкриття чи продовження повноважень іноземним консульствам мало відбуватися лише за дозволом НКЗС СРСР⁹⁵.

¹ Гісем О.В. Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ. 2005. Вип. 14. С. 74–91.

² *Купчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.). Вісник Академії адвокатури України. 2011. № 1(20). С. 168–174; *Купчик О.Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом. Тернопіль, 2011. 264 с.

³ *Даниленко О.* Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції. Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Київ. 2010. № 36. С. 150–171.

⁴ *Нетреба Ю.Б.* Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922). Київ, 2012. 204 с.

⁵ *Сокирська В.В.* Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФР. Грані: Альманах. 2015, липень. № 7 (123). С. 146–152.

⁶ *Стрельникова І.Ю.* Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.). Харків, 2012. 200 с.

⁷ *Сокирська В.В.* Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави. Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв. 2011. Вип. 7. С. 143–147; *Сокирська В.В.* Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації. Історичний архів: Наукові студії. Миколаїв. 2013. Вип. 10. С. 179–186.

⁸ *Сокирська В.В.* Українська дипломатична місія УСРР ... С. 146–152.

⁹ *Кіладзе Симон.* Невідомі сторінки дипломатії. Хроніка-2000. Київ, 2002. Вип. 43. С. 32.

¹⁰ Див.: «Вірю в українську державність...». Відвідини в колишнього фінського посла в Києві, проф. Германа Гумеруса. Українець у Фінляндії. 1943, 1 жовтня. Ч. 6. С. 2.

¹¹ Там само, спр. 19, арк. 100.

¹² Там само.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО України), ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 5.

¹⁴ Там само, арк. 9.

¹⁵ Галузевий державний архів МЗС України, ф.1, оп. 1, спр. 4, арк.4, арк. 35.

¹⁶ Детальніше див.: *Матяш Ірина.* Китайское «консульское представительство» в Украине в 1917–1925 гг.: судьбы в водовороте времени. Украинско-китайские отношения: неизвестные страницы истории и современность. Киев: Изд-во «Горобец», 2016. С. 7–42.

¹⁷ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн 1. Київ: Либідь-Військо України, 1994. С. 67.

¹⁸ Сообщение ВУЧК о раскрытии в г. Киеве контрреволюционного заговора. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні... С. 31–32.

¹⁹ Там само. — С. 31.

²⁰ Див.: *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. Архив Русской Революции, изд. И.Е. Гессеном. Т. III. Берлин, 1921. С. 214.

²¹ Там само. С. 215.

²² Див.: Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ. Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 347–378.

²³ Див.: *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг... С. 215.

²⁴ URL: <http://sundry.wmsite.ru/pravozaschita>

²⁵ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

²⁶ Там само, арк. 6.

- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 16, арк. 121.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 19.
- ²⁹ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп.1, спр. 7, арк. 13.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 19 об.
- ³¹ Там само, спр. 793, арк. 158.
- ³² Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 50, 51.
- ³³ Там само, арк. 31.
- ³⁴ Там само, арк. 32.
- ³⁵ Там само, арк. 52.
- ³⁶ Там само, арк. 32 зв.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 102, арк. 87.
- ³⁹ Там само, спр. 14, арк. 19.
- ⁴⁰ Там само, спр. 38, арк. 75.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само, арк.42.
- ⁴³ Там само, спр. 16, арк. 119.
- ⁴⁴ Там само, спр. 17, арк. 45.
- ⁴⁵ Там само, спр. 16, арк. 61.
- ⁴⁶ Там само, арк. 129.
- ⁴⁷ *Кіладзе Симон*. Невідомі сторінки дипломатії... С. 32.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 16, арк. 124.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 733, арк. 15 а.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 127.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 575, арк. 10 зв.
- ⁵⁴ Там само, арк. 11 зв.
- ⁵⁵ Там само, арк. 12.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 575, арк. 8–8 зв.
- ⁵⁷ Там само, арк. 8 зв.
- ⁵⁸ Там само, арк. 136.
- ⁵⁹ Див.: *Хміль І.С.* З прапором крізь полум'я війни. Київ, 1962. С. 351.
- ⁶⁰ *Кіладзе Симон*. Неизвестные страницы дипломатии. URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/neizvestnyye_stranitsy_diplomatii.html
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 16, арк. 114; Див. також: *Бежуашвілі Аміран*. Консульство в Харкові. Хроніка-2000. Київ, 2002. Вип. 43–47. С. 46
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 275, арк. 3.
- ⁶³ Там само, арк. 4.
- ⁶⁴ Там само, арк. 48.
- ⁶⁵ Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів. Вісті ВУЦВК. 1920, 18 травня. № 123.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 57.
- ⁶⁷ Там само, арк. 63.
- ⁶⁸ Там само, спр. 726, арк. 44.
- ⁶⁹ Там само, арк. 44.
- ⁷⁰ Там само, спр. 16, арк. 29.
- ⁷¹ Там само, спр. 17, арк. 29.
- ⁷² Там само, спр. 16, арк. 80.

- ⁷³ Там само, арк. 14.
- ⁷⁴ Там само, арк. 21.
- ⁷⁵ Там само, арк. 33.
- ⁷⁶ Там само, арк. 36.
- ⁷⁷ Там само, арк. 36.
- ⁷⁸ Там само, арк. 34.
- ⁷⁹ Там само, спр. 17, арк. 55.
- ⁸⁰ Там само, спр. 17, арк. 55.
- ⁸¹ Там само, спр. 78, арк. 71–73.
- ⁸² Там само, спр. 78, арк. 71–73.
- ⁸³ Бюллетень пресбюро Українського советського посольства в Польше. № 89. 1922, 30 янв. ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 146, арк. 64–64 зв.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 146, арк. 64 зв.
- ⁸⁵ Див.: *Єременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.). Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 59.
- ⁸⁶ *Бетлій О.В.* Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.). Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 472–473.
- ⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 7
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ О консульских представителях иностранных государств при Рабоче-Крестьянском правительстве УССР. Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 5–8 июля. № 13. С. 479–480.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 7
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 71.
- ⁹² Там само, арк. 72.
- ⁹³ О порядке сношений с иностранными представителями. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921, 15–26 октября. С. 707.
- ⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 78, арк. 65; Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр 38, арк. 288.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 115.

REFERENCES

1. Betlij, O.V. (2003). Diial'nist' pol's'koho dyplomatychnoho predstavnytstva v Ukraini (1921–1923 rr.). *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy pry MZS Ukrainy*, 8, 472–473 [in Ukrainian].
2. Bezhuashvili, A. (2002). Konsul'stvo v Kharkovi. *Khronika-2000*, 43–47, 46 [in Ukrainian].
3. Bilas, I.H. (1994). *Represyвно-karal'na systema v Ukraini. 1917–1953: Suspil'no-politychnyj ta istoryko-pravovyj analiz*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Kyiv: Lybid'-Vijs'ko Ukrainy [in Ukrainian].
4. Danylenko, O. (2010). Ukrains'ka radians'ka dyplomatiia 1920-kh rr.: personalii, status, funktsii. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 36, 150–171 [in Ukrainian].
5. Hisem, O.V. (2005). Stvorennia povnovazhnogo predstavnytstva (posol'stva) USRR u Pol'schi v 1921 r. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International*

Relations of Ukraine: scientific searches and findings. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 14, 74–91 [in Ukrainian].

6. Khmil', I.S. (1962). *Z praporom kriz' polum'ia vijny*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kiladze, S. *Neizvestnye stranicy diplomatii*. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/POLITICS/neizvestnye_stranitsy_diplomatii.html [in Russian].
8. Kiladze, S. (2002). Nevidomi storinky dyplomatii. *Khronika-2000*, 43, 32 [in Ukrainian].
9. Kupchyk, O.R. (2011). Orhanizatsijno-pravovi zasady funktsionuvannia orhaniv zovnishn'oi polityky v USRR (1922–1924 rr.). *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 1(20), 168–174 [in Ukrainian].
10. Kupchyk, O.R. (2011). *Zovnishn'opolitychna diial'nist' uriadu USRR (1919–1923 rr.): mizh ukrains'koiu formoiu ta radians'kym zmistom*. Ternopil' [in Ukrainian].
11. L-la, L. (1921). Ocherki zhizni v Kieve v 1919–20 gg. *Arhiv Russkoj Revoljucii*, 3, 214 [in Russian].
12. Netreba, Yu.B. (2012). *Protystoiannia dyplomatychnykh predstavnytstv USRR ta UNR u Nimechchyni (1921–1922)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. O konsul'skikh predstavitel'jah inostrannykh gosudarstv pri Raboche-Krest'janskom pravitel'stve USSR. (1921). *Sobranie Uzakonenij i rasporyzhenij Raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy*, 13, 479–480 [in Russian].
14. O porjadke snoshenij s inostrannymi predstavitel'jami. (1921). *Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy*, 15–26 oktjabrja, 707 [in Russian].
15. Pro reiestratsiiu bel'hij's'kykh hromadian, turets'kykh i estons'kykh utikachiv. (1920). *Visti VUTsVK*, 123 [in Ukrainian].
16. Proceedings from Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii. *Materialy kruhloho stolu 19 hrudnia 2013 r. (2014)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014 [in Ukrainian].
17. Sokyr's'ka, V.V. (2013). Dzherela z istorii stanovlennia ta rozvytku rosij's'ko-ukrains'kykh vidnosyn 1920-kh rr. u fondakh federal'nykh arkhiviv Rosij's'koi Federatsii. *Istorychnyj arkhiv: Naukovi studii*, 10, 179–186 [in Ukrainian].
18. Sokyr's'ka, V.V. (2011). Fondy Tsentral'noho derzhavnoho arkhivu vyschykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy iak dzherelo vyvchennia rosij's'ko-ukrains'kykh vidnosyn u period stanovlennia totalitarnoi derzhavy. *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii*, 7, 143–147 [in Ukrainian].
19. Sokyr's'ka, V.V. (2015). Ukrains'ka dyplomatychna misiia USRR pry Narodnomu komisariaty v spravakh natsional'nostej RSFR. *Hrani: Al'manakh*, 7 (123), 146–152 [in Ukrainian].
20. Striel'nykova, I.Yu. (2012). *Orhanizatsijno-pravovi zasady funktsionuvannia zovnishn'opolitychnoho vidomstva v USRR (1917–1929 rr.)*. Kharkiv [in Ukrainian].
21. Viriu v ukrains'ku derzhavnist'... Vidvidyny v kolyshn'oho fins'koho posla v Kyievi, prof. Hermana Humerusa. (1943). *Ukrainets' u Finliandii*, 6, 2 [in Ukrainian].
22. Yeremenko, T.I. (1998). Politychni ta dyplomatychni vidnosyny radians'koi Ukrainy z Pol's'koiu Respublikoiu (1921–1923 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 59 [in Ukrainian].